

HÓVÁRI JÁNOS

Immanuel Wallerstein „hosszú tizenhatodik százada”
(1450–1640)

A nemzetközi történetírás egyik legnépszerűbb kutatási területe napjainkban a 16. század: a földrajzi felfedezések éppen úgy, mint a korai ipari forradalom technikai és technológiai újításai, de mindenekelőtt a tőkés termelési mód genezise. Az említett – és a még hozzájuk sorolható megannyi – történeti folyamatot, ha kialakulásukban és kiteljesedésükben akarjuk megragadni, jócskán ki kell lépünk a *seculum* adta keretektől. A földrajzi felfedezések a 15. század második felében kezdődtek, s a gyümölcsök értek be a 16. században. A koraujkor technikai és technológiai újításainak okai is a korábbi évszázad történetében gyökereztek. Ugyanígy a kapitalizmus kialakulásának folyamata is visszanyúlik Merész Károly, Hunyadi Mátyás és II. Mehmet századába. A kiteljesedés végpontjai is legalább ennyire cseppfolyósak: a kikristályosodás – megannyi válság után – belenyúlik a 17. századba, záró akkordját talán az angol polgári forradalom kezdetében találjuk meg. Az angol forradalom győzelmével megszületett a burzsoázia első állama, ahol eltörölték a régi világ – a feudalizmus – rendszerét. A világtörténelemben egy új szakasz kezdődött, amelyben a primátussal rendelkező régiókban meghaladottá vált a 16. század problémáinak nagy része. Az előbbi megfontolások – és természetesen sokszor ennyi – alapján alkotta meg Fernand Braudel a „hosszú tizenhatodik század” fogalmát, amelyet azóta a nemzetközi történetírás szerte a világon elfogadott.¹

A „hosszú tizenhatodik századot” kutatják kultúrhistorikusok, egyháztörténészek, az abszolutizmus szakértői, és technikatörténészek egyaránt. Problémáik azonban a dolgok mélyén a kultúrától az árak változásáig egy közös láncra fűzhetők fel, a kapitalizmus gombolyagának fonálára, amelyet a „társadalom öntudatlan rokkái” ekkor kezdtek fenni, hogy „behálózzák vele a világot”. Immanuel Wallerstein ezeket a szálakat kezdte el összegyűjteni, hogy eljusson a „genezis kútjához” és megértse azt a logikát, amely szerint mindez szétterjedt a világban. Nagy elődök (Werner Sombart, Max Weber) nyomán haladhatott és haladt. De mindenekelőtt Karl Marx zseniális megállapításain, ill. azok nyomán, melyeket a marxi kapitalizmus modell kiváltott. A modern gazdaságtörténetírás képviselői közül Fernand Braudelt és az Annales iskolát valja mesterének. Fontos szerepe van koncepciójában a világgazdaság egészét kutató kiváló lengyel történésznek, Marian Małowistnek is, akivel kapcsolata a közös Afrika-kutatások idejére nyúlik vissza. A világgazdaság és a harmadik világ történetének jól ismert kutatója a „hosszú tizenhatodik századról” 1974-ben jelentette meg összegzését. A „The Modern World-System I. Capitalist Agriculture and Origins of the European World-Economy in the

¹ Fernand Braudel: Qu'est-ce que le XVIe siècle? Annales (VIII) 1953 janviers–mars. 69–73.

Sixteenth Century (New York, 1974)” című – magyar kutatók által már gyakran idézett – mű magyar fordításban is megjelent (A modern világgazdasági rendszer kialakulása Bp., 1983.).

Részünkről a következőkben Wallerstein „hosszú tizenhatodik század” képének összetevőit, logikai rendjét szeretnénk interpretálni. Néhol reflektálunk a könyv ki-nyomtatása óta megjelent – általunk ismert recenziókra² – és természetesen a wallersteini modell vitatható elemeire.³

Immanuel Wallerstein egy olyan hatalmas szintézis megírását tűzte ki maga elé, amelyben bemutatja a kapitalizmus történetét a kezdetektől napjainkig. A négy kötetre tervezett monstrum mű első részeként jelent meg a Modern World-System I., amely a „hosszú tizenhatodik század (1450–1640)” történetét fogja át. 1980-ban jelent meg a második kötet „The Modern World-System II. Mercantilism and the consolidation of the European world-economy (1600–1750)” címmel, amely az 1600-tól 1750-ig terjedő időszak történetének szintézise. (Reméljük, ez utóbbi sem fogja elkerülni a magyar könyvkiadás figyelmét.) Történész-, közgazdász- és szociológus-berkekben nagy érdeklődéssel várják a további folytatásokat.

A Modern World-System I.-ben a korai kapitalizmus történetét foglalja össze a szerző, a genezist s a tőkés viszonyok terjedésének korai etapjának sajátosságait. Wallerstein könyve nem levéltárak apró adatainak vázán nyugszik, a standard szakirodalom alapján készült. Apró részletekben sok helyütt vitatni lehet megállapításait. A faktológus teljességet a könyvön számon kérni nem lehet. Wallerstein elméleti munkát akart írni, amelyben a kapitalizmus korai történetének belső logikáját kívánta bemutatni, beleágyazva azt természetesen a kapitalizmus egészéről alkotott koncepciójába. Ennek szellemében jut hely az egyes történeti eseményeknek és régióknak.

Wallerstein kapitalizmus-képe egyes történeti megközelítéseiben teljesen újszerű. Olyan modellt sikerült konstruálnia, amellyel érdeklődése horizontját világméretűvé tudta szélesíteni. Túl tudott lépni a beszűkülés zsákutcáján, hogy koncepciójában térben és időben minden világtörténelmi folyamatnak helye legyen. Mint írja, évekig kereste a közös motívumokat a harmadik világ és a modern Nyugat korai története között. És természetesen azt, miben rejlik Nyugat-Európa minden más régiótól elütő történetének specifikuma.

A történelemben számos világbirodalommal találkozhatunk. Ezek mind egységes, belülről strukturált politikai és gazdasági rendszert alakítottak ki, élettartamuk azonos volt a hatalmi struktúráival. A kapitalista világrendszer viszont sohasem vált ilyen világbirodalommá, benne az összekötő erő nem a politikai kényszer, hanem a mindent

² *Geoffry Parker*: History (61) 1976 June, 269–270. *Andrew B. Appleby*: American Historical Review (80) 1975 December, 1323–24. *Richard T. Rapp*: The Journal of Economic History (XXXVI) 1976 September, 801–803. *R. A. Dogshon*: Peasant Studies (6) 1971, 8–19. *Hermann Kellenbenz*: Journal of Modern History (XLVIII) 1976, 685–92. *Richard van Dülmen*: Formierung der europäischen Gesellschaft in der Frühen Neuzeit. Ein Versuch. Geschichte und Gesellschaft (7) 1981 (1. 18./35. lábjegyzet.) *Robert Brenner*: The Origins of Capitalist Development: a Critique of Neo-Smithian Marxism. New Left Review (104) 1977 July–August, 25–92. A könyv magyarországi ismertetéseiről l. *Szentes Tamás*nak a Modern World-System I. magyar fordításához írt utószavát, 753.

³ A wallersteini teória több vitatott pontjáról: *Granasztói György*: Beszélgetés Pach Zsigmond Pállal. Történelmi Szemle. (XXV) 1982/1. 166–169.

behálózó új típusú gazdaság volt. Ebben rejtett és rejlik az a kohézió, amelyik a különböző politikai entitásokat összetartotta és összetartja. Ezt, a technikai lehetőségek növekedésével térben mindinkább kiterjedő rendszert Wallerstein jellegéből adódóan világgazdasági rendszernek nevezi. A világgazdaság rendszerén belül meghatározott hierarchia alakult ki, specifikus jellemzőkkel. A világgazdaság atlanti magjában egy centrum (core – mag) helyezkedik el. Ennek a gazdaságilag legfejlettebb területnek vannak alárendelve a vele kereskedelmi kapcsolatban álló fejletlen területek, a perifériák. A kettő között minden téren köztes jelleggel az ún. szemiperifériák régióit találjuk. Az előbbi hierarchikus rend eredete nem választható el a kapitalizmus térbeli genezisétől. A tőkés termelési mód kialakulásának kutatása ad választ a centrum-periféria viszony születésének okaira is.

A feudalizmusból a kapitalizmusba történő átmenet kérdése a nemzetközi történetírás darázsfészke. A gazdaságorientált történeti iskolák általában megegyeznek a marxi kiindulópontban, hogy ti. az a feudalizmus válságából vezethető le. De már abban, hogy mit értünk a feudalizmus válságán, nehéz konszenzusra jutni. Vannak, akik a feudális járadékok fokozódását; vannak, akik a gazdasági ciklust hangsúlyozzák. Korunk tudományának multidiszciplináris és többtényezős rendszere következtében a feudalizmus válságmodellje is összetettebbé vált. A viták napjainkban a konjunkturális és dekonjunkturális okok primátusa körül folynak. A nézőpont is kitágult, és a válság tér- és időbeli koordinátái is megelevenedtek. Wallerstein szintén teljességre törekedett, amikor a feudalizmus válságáról vallott képét megalkotta. Mindebben a nagyhírű gazdaságtörténészek, E. Perroy, R. Hilton, P. Sweezy, G. Duby, B. H. Slicher van Bath munkáira támaszkodott. Összegzően három fő ok-halmazzal magyarázza az 1300–1450 közötti évek krízisét. 1. A malthusi ciklus (amely a demográfiai viszonyok s a rendelkezésre álló erőforrások közötti viszonyt fejezi ki) szabályai szerint a túltelített Észak-Nyugat-Európában be kellett következnie a ciklus dekonjunkturális szakaszának. 2. A szekuláris trendek képtelenek voltak a feudális struktúrát megújítani, a termelékenységi szintet technikai, technológiai újításokkal növelni. Az általánosan megromlott helyzetben a földesurak növelni akarták a parasztok járadékait, hogy megőrizzék korábbi gazdasági és jogi helyzetüket, amivel komoly belső politikai kríziseket okoztak. 3. A 14–15. századi Európa éghajlati viszonyai kedvezőtlené váltak. Ez utóbbi feltevéseit Wallerstein a svéd G. Utterström kutatásaira alapozza.

Wallerstein feudalizmus válságmodellje – mint már hangsúlyoztuk – teljességre törekszik, nem érheti az a vád, hogy csak a neomalthusianus nézeteket akceptálta. A belső politikai konfliktusok, az a küzdelem, amely a földesúr és a jobbágy között a járadékok kérdésében kialakult, nagy szerepet kapott a krízisről alkotott képében. Ez a könyv megjelenése óta a Past and Present hasábjain lezajlott ún. Brenner-vitában is hangsúlyozást nyert.⁴

A feudalizmus válsága Észak-Nyugat-Európát arra kényszerítette, hogy megújítsa önmagát, hogy kiutat keressen. A feudalizmus struktúrájába ágyazott belső önvédelmi jellegű, öntudatlan homeosztatikus szabályozók elvesztették korábbi szerepüket. A válság

⁴Robert Brenner: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe. Past and Present (70) 1976. 30–75. A tanulmány több évig tartó vitát váltott ki a Past and Present hasábjain. A vita magyar ismertetése: Orthmayr Imre: Brenner-vita. Világtörténet 1983/1. 5–63.

levezetésére két út kínálkozott (1. a gazdag vidékek felé való expanziós terjeszkedés; 2. a termelékenység növelése. Az előző nem volt új a korabeli Európában, hiszen a 12–13. században egyszer már amőbaszerűen kitágult „Európa”. A második megoldásnak nagyon komoly előfeltételei voltak. Az új beruházásokhoz pénzre lett volna szükség mind a földesúri, mind a paraszti birtokokon.

A „*passage*”-t tulajdonképpen az európai világ térbeli kitágulásának s a termelékenység növeléséhez szükséges tőke előteremtésének folyamata adja, amely egyben a világméretű atlanti gazdasági világ (a világgazdaság) s az azzal létrejövő nemzetközi munkamegosztás megvalósulását is jelentette. Mindezek s a krízis következtében meginduló paraszti pauperizáció együttesen a kapitalizmus marxi előfeltételei is. Wallerstein egész könyvének végigvonul a marxi eredeti tőkefelhalmozás akceptálása, a könyv egyik vezérmotívját is innét választotta. Marx zseniális meglátásait azonban a történeti kutatások újabb eredményei révén sok helyütt ki kell egészíteni vagy pontosítani. Ma már több olyan 15–17. századi gazdasági folyamatot is át tudunk látni – főként az ártörténeti szintézisek révén –, amelyekre száz évvel ezelőtt még aligha volt lehetőség. Mindez természetesen semmit sem von le abból a tényből, hogy Marx a kapitalizmus genezisének első igazi – még ma is időtálló – teoretikusa.

A feudalizmus válsága elsősorban az ún. atlanti háromszög országait és Észak-Itáliát érintette. Közép-Kelet-Európát és Hispániát csak többszörös áttételek után, tompítottan. A világgazdaság kialakulásának folyamatában azonban ezeknek a régióknak is megnőtt a jelentősége, már csak azért is, mert bizonyos folyamatok megindulásában a perifériának nagyon jelentős szerep jutott. Az európai világ, amely már régóta próbálkozott azzal, hogy kitöltse a saját „belső Amerikáit”, a portugáloktól kapta meg azt az alaplöketet, amivel a figyelem az Európán kívüli világra terelődött. A portugál expanzióknak azonban semmi köze sincs a feudalizmus válságához, inkább a *reconquistával* és az elszegényedett portugál nemesség meggazdagodási és földszerzési törekvéseivel állt kapcsolatban, mint ahogyan azt M. Malowist kimutatta. Az arab hajózási ismeretek elsajátításával elsőként a portugálok jöttek rá az óceáni hajózás titkaira. Afrikai sikereikre már azért is oda kellett figyelni, mert a 15. század második felének európai arany-utánpótlását nagy részben ők biztosították. Miután elérték az Aranypartot, elszippantották a magrebi kikötők aranyát is, amivel komoly válságot idéztek elő a Mediterraneum arany-gazdálkodásában. A portugál vállalkozások mögött ott álltak a Mediterraneum keleti feléből kiszorított, vagy egyre kiszoruló genovaiak, akik pénzelték a vállalkozásokat, majd a haszon tekintélyes hányadát zsebelték be. A portugálokéhoz hasonló viszony jellemezte a spanyol földközi-tengeri partvidék városait is. Az andalúziaiak, valenciaiak és a katalánok a középkor kiváló hajósai voltak, akik az Angliával kialakult élénk kereskedelmi kapcsolatok révén szintén kitűnő navigátorai voltak a tengereknek. Mivel a portugálok térnyerései miatt kiszorultak Afrikából, az óceán felé vették útjukat, Kolumbus örültségnek vélt ötlete, amelynek megvalósítását a portugál udvar lehetetlennek tartotta, meghozta a maga gyümölcsét. Az új és az afrikainál nagyobb lehetőséggel kecsegtető amerikai vállalkozásokra felfigyelt a genovai tőke is: a 16. század első két évtizedében szabályosan „ejtette” a portugálokat, és a spanyolok mellé állt. A nyugati „El Dorado”-k és az indiai-óceáni és csendes-óceáni felfedezések révén a 16. század közepére hatalmas távlatok nyíltak az európai expanzió előtt. Az amerikai arany és ezüst hatalmas tömegben vonzotta a *conquistador*-okat, Kasztília egész lakosság-feleslegét magával szippantotta. Az Újvilág kirablásának közép-

pontjában a spanyolok álltak. Úgy tűnt, a rengeteg arany és ezüst Sevillat a modern világ Rómájává teszi. V. Károly birodalmának elemzése során Wallerstein csodálatosan ragadja meg a spanyol fejlődés ellentmondásait, nagyon életszerűen mutatja be Sevilla kudarcát: a hatalmas vagyonok kifolytak Kasztíliaból, a haszon élvezői a genovai, flandriai, angol és francia vállalkozók és bankárok lettek, a pénz náluk halmozódott fel, hogy kiteljesítsen egy olyan folyamatot, amelyet tőkés termelésnek nevez a történetírás.

Wallerstein kapitalizmus-modelljének második alapeleme a nemzetközi munkamegosztás világméretűvé válása, amely az előbbi folyamatok talaján ment végbe.

Az atlanti háromszög országaiban és Észak-Itáliában 1450-től kezdődően emelkedni kezdtek a mezőgazdasági árak. Ez természetes következménye volt az eddigi prelűdnek. A válság következtében a megművelt földterület visszaszorult a jobb minőségű földekre (megindult a *Wüstungen* néven jól ismert folyamat). Az állattenyésztés 14. századi hanyatlása miatt a trágyázás lehetősége korlátozottá vált. A földek kimerültek. A növekvő, de a kellő mértékben mégsem növelt – tehát a földesurak szükségleteinek szémszögéből alacsony – járadékok miatt sem a parasztok, sem a földesurak nem tudtak olyan beruházásokat eszközölni, amelyek a termelékenység növekedését eredményezték volna, amivel korlátozhatták volna az inflációt. Az angliai és a flandriai textilipar felfutása Angliában és még inkább Spanyolországban a juhtenyésztés további növekedését vonta magával. Angliában a *yeoman*-ek a kevésbé termékeny földeken – ha kellett, az *enclosure* módszerével is élve – juh-ranchokat hoztak létre. Kasztília pedig teljes egészében birkalegelővé vált. A növekvő gabonaárak újabb kihívásokat idéztek elő az atlanti és az észak-itáliai „világban”. Angliában a nagybirtokok, amelyeket már régóta bérlők kezeltek, áttértek az intenzív gabonatermelésre. Új módszerekkel és bérmunkával műveltették meg a *demesne*-jüket, hogy nagyobb termelékenységet érjenek el. Ezzel Anglia a gabona-szükségletek vonatkozásában sokáig önellátó lett. (Utóbb az egész feladatot „átruházta” Walesre és Írországra.) Így egész gazdaságát, ha kellett, izolálni tudta a gabonahiányból fellépő konjunkturális és dekonjunkturális ármozgásoktól, ami természetesen nem jelenti azt, hogy a gabona árgörbéje ne változott volna Angliában a 16. században. A kontinens atlanti oldala azonban nem tudta belső gazdaságában megoldani a gabonaellátást. A kisparaszti gazdaságokra oszlott Észak-Franciaország is behozatalra szorult. Más jellegű beltérjes művelési kultúrák – szőlőművelés, zöldségtermesztés – váltak e területek jellemzőivé. A gabonabehozatalt – amelynek már voltak *Hansa* előzményei – Lengyelország biztosította. Az amszterdami elosztó s egyben adagoló központon keresztül Lengyelország vált az atlanti világ élelétárává. Velencének azonban sohasem lett „Lengyelországa”, a *Mediterraneum* éléstára Szicília és az oszmán birodalom volt. Az előbbi 1501 óta a spanyol korona alá tartozott, s az ugyancsak komoly gabonahiánnyal rendelkező Kasztíliát látta el. Az oszmán birodalom pedig nagyon is tisztában volt azzal, hogy Velence ellen milyen hatásos fegyver a „gabona-adagolás” módszere. Az élelmiszergondok meghatározó szerepet játszottak a „tengerek királynőjének” hanyatlásában, míg a tőkék nagy részét a *terra ferma* szívta el, ahol a velencei kereskedők egyre több pénzt investáltak a mezőgazdaságba.

A 15. század közepétől népességében ismét gyarapodó „Nyugat” ellátására világméretű munkamegosztás alakult ki. A gabonát Lengyelország, a marhahús egy tekintélyes részét Magyarország, a nádcukrot Közép- és Dél-Amerika, a gyapjút pedig Kasztília biztosította. A mezőgazdasági árak konjunktúrája miatt Kelet-Közép-Európa, Kasztília,

valamint Közép- és Dél-Amerika mindent megtett a termelés fokozása érdekében. Amerikában mindez részben rabszolgák, részben a felszabad *ecomendero*-k munkájával folyt, míg Lengyelországban a jobbágyok robotjának növelésével, Spanyolországban pedig a *mesta* kiterjesztésével. Ezekre a rendkívül fontos világgazdasági folyamatokra az 1968. évi bloomingtoni IV. Gazdaságtörténeti Kongresszuson már *Pach Zsigmond Pál* felhívta a figyelmet, s előadásában a kérdés részletes összefoglalását adta.⁵

A mezőgazdaságban Magyarországon is hasonló folyamatok zajlottak le, mint Lengyelországban, a magyar marhaexport növekedéséhez azonban a „kényszer (coerced cash crap labour) munkának” semmi köze nincs. A magyar marhatenyésztés fellendülése a mezővárosi szabad parasztpolgárok munkájának eredménye, mint ahogyan ezt Wallerstein könyvéről írt recenziójában Zimányi Vera is jelezte.⁶

Wallerstein a kelet-közép-európai robotmunka és a dél-amerikai *ecomienda* összevetésével két számunkra összehasonlíthatatlan fogalmat szembesít egymással. Az összevetés képtelenségét *Pach Zsigmond Pál* a következőkben ragadta meg: Wallerstein nem vette figyelembe, hogy az export-orientált mezőgazdaság Kelet-Közép-Európában a szerves belső fejlődés következménye, míg a Nyugat-Európának termelő dél-amerikai gazdaság a külső, brutális spanyol és portugál behatolás terméke.⁷

A második jobbágságról jól tudja Wallerstein, hogy a társadalmi struktúra oldaláról nézve refeudális jelenség. Őt azonban nem a belső szociális helyzet érdekli, hanem a világgazdasághoz való viszony, rendszerében nem a bérmunka a kapitalizmus alapvető kritériuma, hanem a tőke felhalmozódásának folyamata. Ebben pedig Magyarországon és Lengyelországban egyaránt nagy szerepe volt a marhakereskedelemnek és a gabona-exportnak.

A világgazdaság elemzése arra is rávilágít, hogy évszázadokon át különböző struktúrák éltek egymás mellett vagy egymásba kapcsolódóan. Az évszázados homogénizáló tendenciák ellenére még Nyugat-Európában a 19. században is tovább éltek különféle szociológiai és településtörténeti okok következtében az egyszerű munkaszervezési módok, elavult technikák és technológiák. A gazdaságilag fejlett, magas termelékenységű szinten levő központokkal való kapcsolat a kapitalizmus dinamikájának fő mozgatóereje. A velük való érintkezés alapformája a csere, amely azonban mindig – ha öntudatlanságban maradt is – kedvezőtlen cserearányokkal folyó kereskedelmet jelentett. Amíg ezt Wallerstein – a kérdés elég nagy szakirodalma alapján – világméretre vetítette ki, addig F. Braudel a kapitalizmus 15–17. századi történetéről írt szintézisében (*Civilisation matérielle, économie et capitalisme XVe–XVIIe siècle Paris, 1979*) a fejlett területek mikrostruktúrájába, a város „agresszív univerzum” vonzáskörzetébe is. „Az egyenlőtlen csere a világ egyenlőtlenségének teremtője, és viszont, a világ egyenlőtlensége a csere makacs teremtője.”⁸

⁵ *Pach Zsigmond Pál*: Favourable and Unfavourable Conditions for Capitalist Growth: The Shift of International Trade Routes in 15–17th Century. Bloomington 1968. 11. uő.: Közép-Kelet-Európa és a nemzetközi kereskedelem a XVI–XVII. században. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei (XIX) 1970. 249–271. uő. A nemzetközi kereskedelmi útvonalak áthelyeződésének kérdéséhez. Századok (CII) 1968/5–6. 863–896.

⁶ *Zimányi Vera*: Immanuel Wallerstein: Az új világrendszer. *Valóság* (XXI) 1978/8. 101.

⁷ Történelmi Szemle 1982/1. 168.

⁸ *Fernand Braudel*: *Civilisation matérielle, économie et capitalisme XVe–XVIIIe siècle*. Paris, 1979. III. 36.

Az új világgazdasági rendszer győzelmének harmadik előfeltétele, hogy a centrumban – nem feltétlenül mindig ugyanazon központtal – olyan hatalmi forma jöjjön létre, amelyben a politikai és a gazdasági érdekek összefonódnak. Ilyen megvilágításban vizsgálja Wallerstein a 16–17. (a második kötetben a 17–18.) századi nyugat-európai abszolutizmusokat. Lényegük megragadásáról napjainkban is tart a vita. P. Anderson könyve (*Lineages of the Absolutist State*) a *Modern World-System* első kötetével ugyanazon évben jelent meg, s ez még inkább előtérbe helyezte az abszolút monarchia kutatásának problémáit. Wallerstein a tőle megszokott alaposággal foglalta össze az abszolutizmus elméleteket J. Schumpetertől Molnár Erikig. Végző konklúziója a következőben foglalható össze. A nyugati abszolutista állam egyszerre volt a feudális arisztokrácia védője és a burzsoázia térnyerésének támogatója. De néha mind az előbbi, mind az utóbbi megkérdőjeleződött. A burzsoáziát támogatta ugyan az állami rendelkezésekkel és a merkantilista gazdaságpolitika kialakításával, de néha „kényszerítő ereje” révén olyan intézkedéseket is megvalósított, amelynek a burzsoázia látta kárát.

A nyugati abszolút monarchia valószínűleg meg a „modern államot”. A „hosszú tizenhatodik század” második felében született meg az etatizmus, annak folyamatnak az ideológiája, amelyben megkezdődött a rendi jogokkal körülbástyázott tartományok egymásba olvadása és a lakosság nyelvi homogenizációja. A nemzetivé vált és való burzsoázia megteremtette a „modern nacionalizmust”. Diszkriminációval lépett fel azok ellen, akik kivonták magukat a homogenizációból. P. Vilar szavaival élve: „a piac az az iskola, ahol a burzsoázia először ismerkedik meg a nacionalizmussal”.⁹ Mindez a nyugat-európai zsidóüldözésekkel vette kezdetét, majd kiűzték a flamandokat és az itáliaiakat Angliából stb. A világgazdasághoz periférikusan kapcsolódó kelet-közép-európai területeket viszont ekkor a nemzeti divergálódás jellemezte. Itt kaptak helyet a Nyugatról kiűzött zsidók (pl. Lengyelország), de jól megfértek évszázadokig a német, örmény s még mindig nemritkán itáliai kereskedők a lengyelekkel és a magyarokkal Krakkóban vagy a királyi Magyarország felvidéki városaiban.

Századunk egyik legjelentősebb és leghatásosabb kapitalizmus-értelmezése Max Weber „A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme” című könyve. Wallerstein éppen úgy, mint Braudel elutasítja Weber megközelítési módját és konklúzióját, azt, hogy a szellemből következett a gazdaságra. Azt azonban már a *Modern World-System* szerzője is elfogadja, hogy a reformáció segítette a tőkés vilárendszer terjedését, de az ebből következtethető megállapításokkal – véleményünk szerint – nem bánik elég óvatosan. S. Czarnowski 1933-ban írt tanulmánya alapján hosszasan foglalkozik a lengyel rekatolizációval.¹⁰ Igaz, a 16. század első felében a protestantizmus éppen úgy tért nyert Lengyelországban, mint Magyarországon, de az 1560/70-es években a folyamat visszajára fordult. Wallerstein az 1557. évi gazdasági csődben jelölte meg a protestantizmus lengyelországi pozícióvesztésének kezdetét. A válság következtében tönkrement a protestáns lengyel burzsoázia s a vele rendkívül élénk gazdasági kapcsolatban álló, szintén reformált arisztokrácia. A megindult mobilitás a köznemességnek kedvezett. Wallerstein véleménye szerint

⁹ Pierre Vilar: *La Catalogne dans l'Espagne moderne*. I, Paris, S. E. V. P. E. N. 1962. 34. Wallerstein l. m.: 296.

¹⁰ Stefan Czarnowski: *La réaction catholique en Pologne à la fin du XVIe siècle et au début du XVIIe siècle*. La Pologne au VIIe Congrès Internationale des Sciences Historiques 1933. II. 287–310.

ez a vallási fordulat hozta magával azt, hogy a világgazdasági rendszerben Lengyelország csak periféria maradt. A protestáns kereskedők és a kereskedelembe bekapcsolódott arisztokraták térnyerésével a tőkefelhalmozódás folyamata sokkal intenzívebb lett volna Lengyelországban. Mivel Budapesten írjuk e sorokat, azonnal felvetődik, ha ez így igaz, akkor Magyarországon – ahol a protestantizmus pozíciói az ellenreformáció ellenére is stabilak voltak – miért nem történt meg az utóbbi. A világvallások gazdaságtanikájából és az etnikus jegyek gazdasági szerepéből csak nagyon tág horizontú kutatások után vonhatunk le igazán helytálló megállapításokat. Különösen azért, mert korunk tele van az elmúlt két évszázad során felhamozódott kulturális és politikai beidegződésekkel, előítéletekkel, s nemegyszer ezek vetítődnek vissza a korábbi évszázadokba is. Wallerstein-nél ez csak az európai történeti tájtagolásra áll. Számára Oroszország egy külön „kontinens”, mert Lengyelországot, Csehországot és Magyarországot nevezi következetesen Kelet-Európának. Ez ellentétben áll a mi megjelölésünkkel. Ezeket az országokat megkülönböztetve a számunkra Kelet-Európának tekintett Oroszországtól, Kelet-Közép-Európába soroljuk; azt fejezve ki ezáltal, hogy megannyi sajátosság mellett e térség történeti fejlődésében inkább Nyugat-Európa-hoz kapcsolódik, mint a kontinens földrajzi keleti feléhez.¹¹

Wallerstein, aki Kelet-Közép-Európa vonatkozásában főként a – nemzetközileg is jelentős – lengyel gazdaságtörténeti szakirodalomban jártos, a világgazdasági hatások vizsgálatakor nem hagyta figyelmen kívül a lengyel és a magyar „gentry”-t sem. Pach Zsigmond Pálra és Marian Malowistre hivatkozva a „hosszú tizenhatodik század” képében helye van a vállalkozóvá vált magyar és lengyel nemesnek is. A könyv megjelenése óta Pach Zsigmond Pál a budapesti VIII. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszuson „Üzleti szellem és a magyar nemzeti jellem” címmel tartott nyitó előadásában ebben a kérdésben több eddig alig ismert magyar és egyetemes történeti szempontra hívta fel a figyelmet. Különösen azt tartjuk kiemelendőnek, hogy míg a 16. századi Magyarországon nem ritka a kereskedelembe bekapcsolódott nemes, addig 1560-ban Franciaországban az 1560. évi États Généraux megtiltotta a nemeseknek a kereskedelemmel való foglalkozást.¹²

Eddig csak érintettük a wallersteini koncepció két lényeges elemét, a bérmunka kizárólagosságát tagadó kapitalizmus-modellt és a centrum-periféria viszony jellemzőit. Az előbbi a legvitatottabb eleme a Modern World-System koncepciójának. A kritikájában Robert Brenner pontosan ebben kérdőjelezi meg Wallerstein egész modelljének használhatóságát és jórészt Andre Gunder Frank tételein nyugvó kapitalizmus-képét.¹³ Szerinte Paul Sweezyt és végső soron Adam Smith-t követi Wallerstein, amikor azt állítja, hogy a 16. századi kereskedelmi expanzió során létrejött nemzetközi munkamegosztás teremtette meg a szabad bérmunka alkalmazásának rendszerét. Brenner a szenvedélyes kritikájában Smith-szel és Sweezyvel (aki maga is meglepődött, hogy az ötvenes években írt cikkei és

¹¹ Európa történeti tájakra való tagolásáról Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Történelmi Szemle (XXIV) 1981/3. 313–359.

¹² Pach Zsigmond Pál: Üzleti szellem és a magyar nemzeti jellem. Történelmi Szemle (XXV) 1982/3. 375.

¹³ Brenner i. m. Andre Gunder Frank sokat emlegetett könyve: Capitalist and Underdevelopment in Latin-America. New York, 1967.

Maurice Dobb-bal folyt vitája ismét előtérbe került)¹⁴, egyaránt vitatkozik. Wallersteinnek továbbá azt veti a szemére, hogy az osztályviszonyok kialakulását másodlagossá negligálta. Azt is tarthatatlannak véli, hogy a bérmunka nem kizárólagos eleme a wallersteini kapitalizmus-modellnek. Mindezeket a Modern World-Systemről a magyar szakirodalomban Szentés Tamás „Polgári és »újbaloldali« elméletek a tőkés világgazdaságról” című könyvében is felvetette.¹⁵ Brenner cikkére Wallerstein nem válaszolt a *New Left Studies*-ban, de A. G. Frank sem, akire legalább annyira vonatkozott a kritika, mint a Modern World-System szerzőjére. Wallerstein nagyon jól tudja, hogy elméletének ezen pontjai további vitákra adnak lehetőséget. Már a könyvében is reflektált E. Laclau A. G. Frank kritikájára,¹⁶ amely kiindulópontja minden öellene irányuló bírálatnak is. Konceptiója jogosságát a következőképpen foglalta össze Magyarországon adott interjújában. „Szerintem tökéletesen igaz az, hogy a bérmunka a kapitalizmus központi kategóriája, feltéve, ha nem feledkezünk meg arról, amiről manapság oly sokan megfeledkeznek, nevezetesen, hogy *kizárólag bérmunka* a tőkés rendszer történetének egyetlen pillanatában sem létezett. Véleményem szerint a kapitalizmus meghatározó jegye a bérmunka és a nem-bérmunka kombinációja. Sőt, tovább megyek! A kapitalizmus nem volna képes fennmaradni, ha a bérmunkán kívül nem létezne más forma. És ha itt tartunk, hadd lépjek még egyet előre, és hadd mondjam azt, hogy a tőkés rendszer alapvető ellentmondása, hogy a bérmunkától különböző munkaformák felszámolása felé halad! És ha majd egyszer egy-két évszázad múltán eljutunk addig a pontig, a kapitalizmus, mint rendszer nem lesz képes tovább fennmaradni.”¹⁷

A wallersteini centrum-periféria viszony a harmadik világ fejlődésére alkalmazott modellek derivátuma. Az atlanti háromszög gazdasági primátusa viszont alapeleme az európai gondolkodásnak. Ennek az egészében *geocentrikusnak* nevezhető modellnek jó pár változatát szülte már meg a tudomány. Teljesen újszerű azonban mindennek a világgazdaságra és ebből következően az egész újkori világtörténelemre való totális kivetítése.

A wallersteini világgazdaság középpontjában az atlanti háromszög áll. Itt volt az egész középkor folyamán a legmagasabb a népsűrűség. Itt volt a termelékenység a legmagasabb, és sűrű városálózat jellemezte a települési struktúrát. Körülötte Dél-Franciaországban, Észak-Itáliában, Németország nyugati régióiban s a 16. század végéig

¹⁴ Paul Sweezy: Comment on Brenner. *New Left Review* (108) 1978. 94–95.

¹⁵ Szentés Tamás: Polgári és „újbaloldali” elméletek a tőkés világgazdaságról. Bp., 1980. 336–408.

¹⁶ Wallerstein i. m. 194–196. Laclau kritikája Frankról: Feudalism and Capitalism in Latin America. *New Left Review* (67) 1971 May–June. 19–38.

¹⁷ Miszlivetz Ferenc: Elmaradottság és modernizáció. Műhelytanulmányok. Interjú Immanuel Wallersteinnel. MTA Szociológiai Intézet Bp., 1981. május 31. 11. Egy másik interjúban a következőképpen fogalmazott: „Föl kellene hagyni azzal az elképzeléssel, hogy a kapitalizmus egyenlő a szabad bérmunka alkalmazásával. A kapitalizmus a tőke véget nem érő felhalmozási folyamatával egyenlő, és ennek számtalan lehetséges módja van. A bérmunka alapvető eleme a rendszernek, de éppen ennyire alapvető a nem bérmunka is. Bizonyíték erre a huszadik század. Mögöttünk van a kapitalizmus négy évszázados története, és a nem gyári bérmunka jelentősége nem csökken. A kiadási rendszer újra tért hódít Amerikában és Nyugat-Európában...” Rév István: Beszélgetés Immanuel Wallersteinnel. *Történelmi Szemle* (XXV) 1982/1. 176.

Spanyolország bizonyos területein alakult ki az ún. félperiféria (szemiperiféria), ahol az előbbiekből minden csak részben volt jelen. Ezt vette körül a centrum élelmiszer-tárháza: Lengyelország, Magyarország, Skandinávia, Írország, Skócia, Wales, a távoli Dél-Amerika és a 17. században már Spanyolország is, és akkor már csaknem az egész Itália. A hierarchia természetesen az árakban tükröződött a legszemléletesebben. Habár például a „hosszú tizenhatodik század” során az élelmiszerárak Kelet-Közép-Európában is nőttek, mégis alacsonyabbak maradtak, mint a centrumban. Az ipari árak pedig pontosan a fordítottját mutatták.

Az árak emelkedése a „hosszú tizenhatodik század” egyik legfontosabb jellemzője. Az infláció legtöbb okát nagyon sokan a nagy tömegű amerikai arany- és ezüst-behozatalban látják. Azonban az sem lehet elhanyagolható szempont, hogy az áremelkedések már az első szállítmányok megérkezése előtt megkezdődtek. Ez utóbbiból az is következhet, hogy az árak és a nemesfém-dömping között az égvilágon semmiféle összefüggés sincs. Azt is régóta tudjuk már, hogy az árak a 17. század elején még akkor is növekedtek, amikor már rendkívüli mértékben lecsökkent a nemesfém-behozatal. Wallerstein, úgy tűnik, E. J. Hamilton teóriáját fogadja el, aki szerint a nemesfém-behozatal, a forgalomba került pénz növekedése és gyorsuló forgási sebessége tovább fokozta a már a 15. század közepén megindult inflációt. Hamilton hívta fel a figyelmet arra is, hogy a munkabérek emelkedése elmaradt az infláció mértéke mellett így a „hosszú tizenhatodik századot” a centrumban – ahol a bérmunka elterjedt – a reálbérek esése jellemezte.

A centrum gazdasági kihívására való válaszádként jött létre a periféria export-orientált gazdasága. A dél-amerikai és kelet-közép-európai *coerced cash-crop labour* az atlanti világ igényeinek kielégítésére teljesedett ki, és a világgazdasági munkamegosztás lényeges eleme lett. Wallerstein az *ecomienda*-t és a *második jobbágy*ságot nem feudális jellegűnek tekinti – mint általában szokták –, hanem megint csak A. G. Frank Latin-Amerikára vonatkozó megállapításainak analógiája alapján „nem szabad munkán alapuló tőkés mezőgazdasági formának” nevezi.

A perifériának mint a világgazdasághoz leglazábban kötődő területnek a határai mindig változtak az új gazdasági lehetőségek és a földrajzi távolság függvényében. Míg Amerika minden téren *új világ* volt, addig Kelet-Közép-Európát, Skandináviát és Dél-Itáliát történeti szálak fűzték korábban is az atlanti háromszöghöz. A régi kereskedelmi szálak hálózata a „centrum-periféria” gazdasági viszony alapelemeire változott át. A centrum kihívására megváltozott a belső gazdasági struktúra, amelyben nem a bérmunkának, hanem a korábbi feudális munkajáradék emelésének lett lényeges szerepe. A „mozdulatlan” gazdasági szerkezettel rendelkező régiókkal való kereskedelem ebből következően kívül maradt a világgazdaság keretein. Ezen megfontolások alapján húzhatjuk meg a periféria határait is. Ahol a világgazdasági kihívás és válaszadás határai végződnek, ott kezdődik az ún. gazdasági előtér, ahol már az európai világgazdaságtól független más gazdasági világok (oszmán birodalom, Oroszország) léteznek. Az egyes autonóm gazdasági világok és a világgazdaság közötti gazdasági cseréből hiányzott a tömegárukkal folytatott kereskedelem. Pontosán az, ami a perifériáét jellemezte. Ilyennek tekinthetjük a világgazdaságnak Oroszországgal, az oszmán birodalommal, Perzsiával és az Indiai-óceán gazdasági világával kialakított kommerciális kapcsolatait a „hosszú tizenhatodik század” folyamán. Hermann Kellenbenz a *Modern World-System*-ről írt recenziójában az orosz és

az oszmán birodalmat is be akarja vonni a perifériába.¹⁸ Véleménye szerint az orosz–angol (amelyek jelentőségét Wallerstein is hangsúlyozza), az orosz–holland, valamint a velencei–oszmán, ill. nyugat-mediterraneumi–oszmán kereskedelmi kapcsolatok voltak annyira intenzívek, hogy azok a periféria kritériumát kielégítsék. Ha az áruk kvantitása jelentősnek is tűnik, a világgazdaságba való bekapcsolódás másik (szerintünk a jelentősebb) alapfeltétele: az export-orientált gazdasági struktúra ekkor még mind az orosz, mind az oszmán birodalomban csak csírájában létezett.

Még egy megjegyzést kell tennünk H. Kellenbenz periféria határaihoz. Ó Erdélyt, Havasalföldet és Moldvát is beemeli a világgazdaságba.¹⁹ Erdély mint a magyar fejlődés szerves része természetesen odatartozott, de a két román fejedelemség – annak ellenére, hogy kereskedelmi kapcsolatban állt Lengyelországgal és különösen Erdéllyel – inkább az oszmán birodalom autonóm gazdasági világába tagolódott.

A Modern World-System a hetvenes évek egyik legfontosabb történeti munkája. Nemcsak a beléfkettett hatalmas munka és az elméleti megközelítések új oldalai miatt, hanem azért is, mert *pro* vagy *contra* vitára készíti a nemzetközi történetírást. A metahistorikus mítoszoktól menekülni akaró Wallerstein módszereiben is új utakat követ. A történeti statisztika, az új történeti földrajz és a hosszú távú gazdasági ciklusok kutatási eredményeinek további bevonásával még tökéletesebbé lehet tenni a „hosszú tizenhatodik századról” alkotott képet.

¹⁸ Kellenbenz i. m. 690–691. Az oszmán birodalom világgazdasági kapcsolatairól és perifériává válásáról: Immanuel Wallerstein, *The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research*. *Review* (II) 1979/3. 389–398.

¹⁹ Kellenbenz i. m. 191.